

Vene impeerium ja Baltikum

Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I. Koostanud Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae 16(23)) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2009, 234 lk.

Ajalooarhiivi toimetiste sarjas trükivalgust näinud järjekordse artiklikogumiku peal kirjas esinevad märksõnad – venestus, rahvuslus ja moderniseerimine – on pärvinud Eesti ajalookirjutuses paaril viimasel aastakümnel ohtvalt tähelepanu. Eriti palju on kirjutatud moderniseerimise n.-ö. rahvuslik-subjektiivsest küljest e. rahvuslusest. Venestus ja laiemalt suhted „Vene võimuga” pakuvad meile iseäralist huvi aga kas või juba Nõukogude pärandi tõttu. Kogumiku temaatika pole aktuaalne kaugeltki ainult lokaalses mõõtkavas. Vene impeeriumi kohta käivat uuemat historiograafiat tutvustavast sissejuhatausest (Bradley Woodworth) selgub, et rahvusvahelises ajalooteaduses on revolutsioonielise Venemaa uurimisel multietnilisuse küsimused kesksel kohal. Et üksikute rahvuste käekäiguga tegelevate ajaloolaste töodes on need probleemid olnud alati väga olulised, haakub meie rahvuslik historiograafia oma temaatika poolest mainitud rahvusvaheliste suundumustega Vene ja uusaja impeeriumide uurimisel üldse.

Kogumiku koostamisel on lähtutud kahest eesmärgist: tuua eestikeelse lugejani valik huvipakkuvaid võõrkeelseid artikleid Venemaa arengute kohta 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul ning avaldada Eesti ajalooga seotud originaaluurimusi samast ajast. Kõnealune köide, mis koondab teemakohaseid artikleid kuue välisautori ja kahe eesti noorema põlvkonna uurija sulest, täidab eeskätt esimesena mainitud eesmärgi. Eri autorite kirjutised on erineval

analüütilisel tasandil, uudsete primaarsete allikatega hoolikalt fundeeritud eriuurimuste kõrval leiab hoopis üldistavamaid ja hoogsama mõttelennuga töid, mis tuginevad paljuski varasemate uurijate panusele. Välisautorite valik tundub igati põhjendatud. Andreas Kappeleri 1992. aastal ilmunud raamatuga „Venemaa kui paljurahvuseline riik: kujunemine, ajalugu, lagunemine”, mille üks peatükk on toodud eestindatult lugejateni, seostatakse enamasti multietnilisuse temaatika esiletõusu Vene keisririigi ajaloo uurimise kontekstis; kogumikus esindatud Theodore R. Weeksi ja Alexey Milleri töödest ei lähe üldjuhul mööda ükski paljurahvuselise Vene impeeriumi äärealade poliitika kohta käiv uuem käsitlus. Eesti ajalookirjutuses täna tavapärase eristuse administratiivse ja kultuurilise venestamise vahel tõi Balti kontekstis jõuliselt käibesse Toivo Ü. Raun oma mahukas uurimuses, mis nägi esmakordselt trükivalgust Edward Thadeni toimetatud kogumikus 1981. aastal. Eelmainitud kogumiku sissejuhatuses E. Thadeni väljapakutud venestuste klassifikatsioon planeerimatuks, administratiivseks ja kultuuriliseks leiab siiani sageli viitamist venestus(t)e problemaatikast käsitlevais töis. Hoopis iseküsimus on aga see, kas juba teisel publitseeritud ja kergelt kättesaadavate artiklite tõlgete avaldamine Eesti Ajalooarhiivi toimetistes on õigustatud. Iseenesest pole selles midagi uut¹ ning ühe ja sama artikli korduvat avaldamist eri keeltes (sh. Eestis ilmuvates väljaannetes) on viimastel aastatel kahjuks praktiseerinud mõnedki eesti ajaloolased.

Kogumiku avartikkel Yale'i ülikooli professori Paul Bushkovitchi sulest heidab põgusa pilgu vene rahvusliku identiteedi kujunemiskäigule alates 16. sajandist kuni impeeriumi kokkuvarisemiseni. Autori enda sõnul sisaldub tema väiteis palju hüpoteetilist, sest rahvusidentiteeti teaduslik uurimine olevat alles algusjärgus (vrd. kogumiku lk. 35). Venemaal jäi 20. sajandi alguseni püsima Venemaa dünastilis-riigiline kontseptsioon. Tutvustatava kogumiku temaatikaga haakub kõige vahetumalt autori seisukoht, et identiteedi toetumine riigile mõjutas oluliselt keskvalitsuse äärealade poliitikat. Seepärast ei aetud venestuspoliitikat piisavalt innukalt ja see nurjus.

P. Bushkovitchi katse mõtestada sõnade

¹ Vt. nt. Eesti Ajalooarhiivi Toimetisi nr. 12(19), 15(22); T. Raun. 1905. aasta revolutsioon Balti provintssides ja Soomes. – Tuna 2005, nr. 1, lk. 32–43 jt. Enamasti praktiseeritakse seda klassikaks muutunud ajaloofilosoofia ja metodoloogia alaste kirjutiste ja mitte konkreetsemate üksikuurimuste puhul. Mõistagi on aga ka viimaste puhul tegemist töödega, mis pole kaugeltki minetanud teaduslikku aktuaalsust.

Venemaa ja *vene* sügavamat tähendust juhatab sujuvalt sisse A. Milleri *venestuse* defineerimise problemaatikat käsitleva artikli. Nimelt algavad mõiste *venestus* defineerimise raskused sõnade *vene* ja *venelane* tähenduse ebamäärasusest – olid need etnilise, lingvistilise, kultuurilise või poliitilise (kodanikulojaalsus) sisuga terminid?

Vene noorema põlvkonna viljakas ajaloolane A. Miller, kes on võitnud rahvusvahelist tunnustust oma uuenduslike seisukohtadega Venemaa ja Euraasia ajaloo tõlgendamisel, leiab, et õigem on rääkida mitte venestusest, vaid venestustest, sest erinevaid protsesse, mida selle sõnaga on harjutud tähistama, ei erista üksteisest mitte pisiasjad üldprintsibi avaldumisel, vaid „sisemine loogika ja olemus”. Venestusena on käsitletud keskvõimude tsentraliseerimis- ja unifikatsioonireforme, assimilatsiooni- ja akulturatsiooniprotsesse ning koloniseerimist. Just neid termineid ja mitte *venestust* tuleks kasutada Vene impeeriumi eri piirkondades teostatud poliitika kirjeldamisel. Mitte ainult koherentse rahvuspoliitika puudumine äärealadel ja vastuolud konkreetsete meetmete ja valitsuse korralduste vahel ei hägusta venestuse mõistet. Võimude kavatsuste kõrval tuleks arvestada ka protsesside „objektiivset” sisu, mis kätkes endas vastastikuseid mõjusid. Sotsiaalse vastasmõju teine osapool polnud pelgalt passiivne objekt ega pruukinud toimida üksnes vastupanijana. Mõistagi on venestus vaid üks ajalooteaduses käibivaist ebamääraest terminitest ja kerkib küsimus, kas seda mõistet peabki kasutama täpse analüütilise tööriistana inimtegevuse ja -suhte jälgimisel. Venestuse terminit kasutasid kaasaegsed (ehkki küll vastuoluliselt) ja nagu on minu meelest õigustatult osutanud Toomas Karjahärm – vaatamata poliitika heterogeensusele ja seadusandluse lokaalsele iseloomule olid venestusena käsitletavate erinevate protsesside taga teatud kindlad üldpõhimõtted ja need olid omavahel tihedalt läbi põimunud.

A. Milleri artikliga haakub kõige enam Lõuna-Illinoisi ülikooli professori Th. R. Weeksi käsitlus venestusest Leedu aladel kultuuri ja

keele piiramise näitel.² Kui kahe esimese artikli raskuskese ei olnud mitte niivõrd senitundmatute faktide avaldamises, kuivõrd ajalooliste ilmingute mõtestamises, siis Weeks taotleb mõlemat. Eeskätt kuberneride aastaaruannetele jt. allikatele tuginedes jõuab ta järeldusele, et nii praktilistel kui ka ideoloogilistel kaalutlustel loobuti leedulaste agressiivsest venestamisest. Ta näitab, et poliitika üldisemad põhimõtted ja retoorika ei olnud kooskõlas sammudega üksikühtsustega tegeldes. Vene impeeriumile üdini iseloomulik konservatism, põimudes „loomuliku üleolekutundega” leedulaste suhtes, kõrvaldas igasuguse vajaduse suruda neile peale vene kultuuri. Et Vene ametnike arvates oli leedu kultuur koos teiste väikerahvaste kultuuridega määratud sulanduma tugevamasse ja arenenumasse – kõige tõenäolisemalt vene kultuuri –, polnudki vaja näha suurt vaeva assimileerimisega. Ning nagu seda on varem sedastatud eestlastegi näitel, polnud ka Weeksi väitel venestuse mõju leedu rahvuslikule liikumisele kaugeltki ainult pärssiv, vaid samal ajal see virgutas vabastama end võõrastest eeskujudest.³

Peatükk A. Kappeleri ülalmainitud raamatust annab 1897. aasta rahvaloenduse andmetele tuginedes panoraaamise pildi moderniseeruva ühiskonna arengutest Vene impeeriumis 19. sajandi teisel poolel, jälgides muutusi ühiskonna etnosotsiaalses struktuuris, rahvastiku tööjaotuses, kirjaoskuses jt. valdkondades.

Järgneva nelja artikli tähelepanu fookuses on eeskätt Eesti arengud huvikeskmes oleval perioodil. T. Ü. Raun vaatleb venestust ja selle mõju moderniseerumise ja eesti rahvusliku arengu kontekstis. Keisririigi poliitika polnud eestlaste jaoks kaugeltki ühetähenduslik: administratiivvallas võis venestamine olla sünonüümne moderniseerimisega, seevastu surve kultuurile oli toonaste eesti haritlaste silmis üksnes tagurlik ja rahvuse ellujäämise seisukohalt ohtlik. Artikli autor toob aga välja ka positiivsed ja ettenägematud tagajärjed, nagu rahvustunde tugevnemine ja nooremate põlvkondade vabanemine baltisaksa kultuuri ülemvõimust, s. o. venestuse kontraproduktiivsed tulemused, mida

² Nähtavasti ei olnud kõnealuse kogumiku toimetajail lihtne valida, milline Th. R. Weeksi arvukatest teemakohastest töödest eestindada; siinkirjutaja oleks eelistanud tema artiklit: Russification. Word and Practice 1863–1914. – Proceedings of the American Philosophical Society 2004, nr. 148, lk. 471–489, mis osaliselt kordab siinses kogumikus avaldatud artiklit, kuid on laiemas horisondiga.

³ Vt. ka T. Ü. Rauna seisukohta, et kultuuriline venestamine aitas kaasa leedulaste vabanemisele poola kultuuri hegemooniast: Cultural Russification in Lithuania and the Baltic Provinces in the late 19th and early 20th Centuries: Comparative Perspectives. – Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused 1994, nr. 3, lk. 238–244.

venestuse „uues” historiograafias armastatakse esile tuua.

Nõustudes täielikult kogumiku koostajate arvamusega, et kõnealune artikkel, mis ilmus juba rohkem kui veerandsaja aasta eest, on ka tänapäeval kõige põhjalikum ja terviklikum kirjutus venestuse ja selle mõju kohta Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul, oodanuks siiski T. Ü. Raunalt – tema laia haaret ja pikka uurijakogemust silmas pidades – uut krestomaatilist käsitlust värskemate teemakohaste uurimuste valgusel. Eesti ajaloolased on viimasel paaril aastakümnel käsitlenud venestust üldjuhul rahvuskoosluse kujunemise aspektist ja huvikeskmes on olnud vastuseis impeeriumivõimule. Uut on lisandunud nii faktoloogias kui ka tõlgendustes. Esileküündivamad on Ea Janseni ja Jaanus Arukaevu põhjalikumad käsitlused seltsiliikumise laienemisest ja arenemisest riikliku järelevalve ja surve kiuste (eeskätt just J. Arukaevu analüüs poliitiliste piirangute ning eesti ühiskonna organiseerituse ja eesti avalikkuse arengu suhestumisest), tsensuurist, Ado Grenzsteinist jne. Vene impeeriumi äärealade poliitika kohta on publitseeritud dokumendikogumikke. USA ajaloolane Bradley Woodworth on uurinud venestuse ajal eestlastele avanenud uusi võimalusi sotsiaalseks tõusuks ja avalikus elus osalemiseks ametnikkonna näitel.

Eva Piirimäe jätkab oma mõtet virgutavas historiograafilises ülevaateartiklis 19. sajandi eesti rahvusluse alase uurimistöö kriitilist eritlemist.⁴ Seekord pole tema huvikeskmes mitte sel teemal kirjutavate eesti ajaloolaste süvenemastest tingitud teatav küündimatus Euroopa rahvuslus-teoreetiliste diskussioonidega suhestumisel, vaid rahvusluse erinevad aspektid (filosoofiline, ideoloogiline, sümboliline, sotsiaalne ja poliitiline). Seejuures pakub autor omalt poolt välja võimalusi, kuidas eesti rahvuslust võiks edasi uurida.

Kristi Kuke lühike, ent põnev sissevaade Vene küsimuse käsitlemisse eesti ajalookäsitlustes näitab taaskord, kuidas ajaloomälu sõltub eelkõige kaasaja olukorrast ja mitte arengutest ajalooteaduses. Selgub, et murrang hinnangutes venelaste rollile Eesti ajaloos toimus 19.–20.

sajandi vahetusel, mil seni suhteliselt positiivne hinnang asendus järjest suureneva kriitikaga. Selle murrangu tagamaaks oli eeskätt venestuse mõju. K. Kukki eelistab ideeajaloolisele lähenemisele diskursuse analüüsi. Üksikautorite vaatlemise asemel uurib ta ajalooteadust („ajastu üldine meelsus”), mida jagab suurem hulk inimesi.

Kogumiku viimases artiklis analüüsib Eesti hästi tuntud Saksa ajaloolane Jörg Hackmann saksa seltside tegevust ja eesmärke Esimese maailmasõja puhkemisele eelnenu kümnendil. Ta näitab, et seltside loomise eesmärk oli seni nii poliitiliselt kui ka sotsiaalselt vähe integreerunud sakslaskonna rahvuslik konsolideerimine. Artikli kesksemale küsimusele, kas Balti kubermangudes sajandeid domineerinud baltisakslased püüdsid neid seltse kasutada ühe vahendina ühiskonna ülemkihti püsima jäämisel või nägid nad neis pigem tööriistu sinise sakslaskonna rahvastamisest ja rahvuspoliitilisel kaitsel, pole autori meelest ühest vastust, sest kõnealuste seltside tegevus tervikuna oli selleks liiga eripalgeline.

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et koostajate seatud eesmärgid – aidata kaasa paljurahvuselise Vene impeeriumi äärealade poliitika tundmaõppimisele ja tutvustada eestikeelsele lugejale huvipakkuvamaid teemakohaseid võõrkeelseid artikleid – on täidetud. Hilistsaristliku Vene impeeriumi kohta käivas rahvusvahelises ajalookirjutuses hetkel tooniandvate vaatenurkade ja hinnangute (kriitiline) retseptsioon seisab meil üldiselt küll veel ees, kuid A. Milleri, Th. R. Weeksi jt. venestuse tõlgendamisel „uut” suunda esindavate ajaloolaste⁵ mõju ulatumisest siinsesse ajalookirjutusse annab tunnistust näiteks Karsten Brüggemanni hiljutine katse rakendada sarnast lähenemisviisi Eesti ainesele.⁶ Loodetavasti jõuab lugejateni peagi ka kogumiku teine köide, mis sisaldab konkreetsemaid uurimusi Eesti ajaloost 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, ning saab näha, kuidas need suhestuvad kaasaegse rahvusvahelise ajalooteadusega.

Kersti Lust

⁴ Samal teemal vt. ka E. Piirimäe. Eesti rahvuslus Euroopa kontekstis. – *Ajalooline Ajakiri* 2007, nr. 1, lk. 93–109; E. Piirimäe. Seisus- ja kodanikuühiskond 19. sajandi Eestis. – *Vikerkaar* 2007, nr. 12, lk. 115–119.

⁵ Nn. uue historiograafia põhiväidete kohta vt. lähemalt: Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History 5 (2004), nr. 2; M. David-Fox, M. P. Holquist, A. M. Martin. The Imperial Turn. – *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History* 7 (2006), nr. 4, lk. 705–712.

⁶ K. Brüggemann. „Venestamine” kui imperialistliku võimu representatsioon hilises keisririigis Eesti näitel. – *Vikerkaar* 2009, nr. 7/8, lk. 117–130.